

ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДОКУМЕНТОЗНАВЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

ABOUT THE NATIONAL ASPECT OF DOCUMENTARY TERMINOLOGY

Ткач Л.М.,

orcid.org/0000-0003-3857-8425

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи
Української академії друкарства

Актуальність теми зумовлена тим, що нині ведуться пошуки шляхів інтеграції української науки про документ до західного наукового контексту, поповнюючи й видозмінюючи українську термінологію на принципах створення нових термінів та чергування запозичених терміноелементів із національними. Вибір національної чи чужомовної назви на позначення наукового поняття залишається проблемою термінології.

У статті порушено важливе питання формування документознавчих термінів із тенденцією до збереження їх національної специфіки, оскільки проблема національного в українському термінознавстві завжди була актуальною і давно домінує думка про посилення інтернаціоналізації терміносистем.

Термінологія, як вагома складова частина теорії науки, швидко реагує на виклики сучасних процесів практики. Тому дискусії про визначення змісту документознавчої термінології, значення окремих лексичних одиниць, доцільність їх використання відповідно до контексту, точність перекладу нині вимагає подальшого дослідження в цій галузі. Дискусійним є питання синонімії, калькування, які мають місце в термінології й зумовлюють виникненню лексичних труднощів використання багатьох документознавчих лексем.

У статті висвітлено питання деформації українського мовно-культурного простору та знищення самобутнього мовного утворення. У вирі наукових дискусій важливе місце належить перегляду принципів термінологічного нормування, а також формуванню власне української документознавчої терміносистеми. Є випадки, коли еквівалент рідної мови більш точно передасть зміст поняття, а запозичення слів буде зайвим. Тому одним із вагомих завдань є формулювання загальних принципів творення нових терміноелементів і чергування запозичених із пуризмами.

Ключовим є формування власне української документознавчої терміносистеми, її самобутність і співвідношення з чужомовною лексикою. Оскільки українські терміносистеми у своєму складі мають значну кількість термінів-запозичень, виникає питання про перевагу іншомовних термінів над власне українськими.

Ключові слова: документознавча термінологія, чужомовні терміни, калькування, синонімія, українські лексеми, національна специфіка, пуризм, репресована термінологічна лексика.

The relevance of the topic is due to the fact that today the searches are being carried for ways of integrating Ukrainian science to the Western scientific context. At the same time replenishing and modifying Ukrainian terminology on the principles of creating new terms and alternation of borrowed terms with national ones is currently under way. The problem of choosing of a national or foreign language name to denote a scientific term remains a problem of terminology.

The article discusses the important issues: the formation of document term studies with a tendency to preserve their national specificity, since the problem of national terms in Ukrainian terminology was always actual. The opinion of strengthening for internationalization of terminological systems is still dominating.

Terminology as an important component of the theory of science is quick to respond to the challenges of modern processes of practice. Therefore, today all discussions about the definition for the content of documentary terminology, the meaning of special lexical units, the appropriateness of their use in accordance with the context as well as the accuracy of translation requires further research in this area. The debatable issue is synonymy, calquing which take place in terminology and cause the emergence of lexical difficulties in the use of many documentary lexemes.

The article touches upon the issue of deformation of the Ukrainian linguistic and cultural space and the destruction of the authentic linguistic education. In the whirlpool of scientific discussions, a special place belongs to revision of the principles of terminological standardization, as well as the formation of the Ukrainian documentary terminology proper. There are cases when the equivalent of the native language will more accurately convey the content of the concept while borrowing of words is redundant. Therefore one of the tasks is to formulate general principles for creating new term elements and alternating the borrowed ones with purisms.

So the key actions should be formation of a proper Ukrainian documentary terminology system, its originality and relationship with foreign language vocabulary. Since Ukrainian terminological systems include a significant number of borrowed terms a question arises as to the superiority of foreign terms over peculiarly Ukrainian ones.

Key words: terminological field, documentary terminology, international terms, foreign language terminology, tracing synonymy, Ukrainian tokens, national specifics, purism, terminology normalization.

Постановка проблеми. Терміносистема документознавства продовжує інтенсивно розвиватися, поповнюватися новими термінами та поняттями. Провідні українські науковці вивчають

особливості документознавчої термінології, досліджують її стан розвитку, а також окреслюють напрями й перспективи її подальшого формування та вдосконалення. Це явище і доте-

пер викликає зацікавленість у науковому колі. Підтвердженням його багатогранності є чимала кількість дискусій, а різноманітні концепції формування термінології лише доповнюють одна одну. Проте залишається нерозв'язане питання щодо **національної своєрідності термінів**, їх процес формування з тенденцією до збереження національної специфіки. Зауважимо, що проблема національного в українському термінознавстві завжди була дуже важливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термінологічна проблематика та можливі шляхи її подолання засвідчені в багатьох наукових працях учених: М.О. Вакулєнка, О.І. Голованової, С.В. Гриньова, А.С. Д'якова, І.М. Кочан, З.Р. Палютіної, Л.М. Томіленко, Л.В. Туровської та ін. Залишаються вкрай актуальними дослідження документознавчої термінології, на це вказують публікації багатьох дослідників: В.В. Бездрабко, Л. О. Грінберг, С.В. Зозулі, М.В. Комової, С.Г. Кулешова, С.В. Литвинської О.М. Тур та ін.

Українське документознавче термінотворення має нині ґрунтовні напрацювання, які стали основою для подальшої роботи не тільки документознавців, а й філологів.

Постановка завдання. Одним із завдань дослідження термінології в сучасних українських умовах є утворення термінів певної галузі із системи. Дослідження українського документознавчого термінотворення дає змогу підшукати в рідній мові власне українські лексеми для витіснення ними іншомовних термінів, оскільки і дотепер викликає зацікавленість у науковому колі питання, якою має бути українська термінологія: розширювати термінологічне поле з його національною специфікою, замкнутися у своєму вузькому національному колі і повертатися до питомих українських лексем чи дати простір чужомовним словам?

Виклад основного матеріалу. Дискусії щодо проблем термінології були зумовлені деформацією українського мовно-культурного простору та знищенням самобутнього мовного утворення. Тому нині активно відбувається перегляд принципів термінологічного нормування.

За весь період існування термінологія зазнала багатьох змін та вдосконалень. За словами О.М. Тур, «міждисциплінарний характер документознавства, поява різних концепцій, поглядів на структуру науки зумовили появу низки понять, що мали нечітку номінацію» [1, с. 59]. Більшість науковців наголошували на необхідності активного проведення термінологічних досліджень, спрямованих на систематизацію, уніфікацію

терміносистеми. На кожному етапі розвитку документознавства вирішувало завдання, властиві своєму часові. Учені намагалися створити діловодну теорію, були перші спроби домовитися про зміст ключових понять: «діло», «акт», «бумага», «канцелярія», «діловодство», «закон», «указ», «відношення», «установа», «резолуція», «форма», «зміст», «рапорт» та ін. Прикметною ознакою 1990-х – 2000-х років були суперечки довкола обсягу окремих понять, велися пошуки термінологічних універсалій, прийнятних для всіх дисциплін документно-інформаційного циклу тощо.

У вирі таких дискусій відійшла у тінь важлива проблема: формування власне української документознавчої терміносистеми і її співвідношення з чужомовною. За результатами досліджень, українські терміносистеми у своєму складі мають значну кількість термінів-запозичень. З погляду науково-технічного перекладу виникає питання: наскільки бажаними є іншомовні терміни порівняно з власними термінами? Відповідь не може бути однозначною. Про доцільність запозичень варто говорити лише за умови збереження національної специфіки терміносистеми, недопустимість подвійного калькування (передусім з європейських мов через російську), безпосереднє структурне калькування з мови оригіналу. Тому необхідно сформулювати загальні принципи творення нових термінів та чергування запозичених терміноелементів.

Використання в термінологічних стандартах іншомовних еквівалентів засвідчує їх творення шляхом структурного калькування з міжнародних термінів та прямих запозичень з інших мов. Запозичення термінів полегшує через наявність спільного термінологічного фонду роботу з науковою літературою, написаною іншими мовами [2, с. 50]. Науковці пояснюють лексичні інтерференції суб'єктивним фактором: «Установи та окремі особи створюють та стандартизують нові терміни свідомо. Проте більшість носіїв мови, зокрема галузевих фахівців, які є споживачами результатів термінотворчої роботи, активізують нові терміни підсвідомо» [2, с. 50]. Підсвідомим вважають відбір термінів із-поміж синонімічного ряду: «Фахівці-споживачі підсвідомо вибирають та активізують той синонім, якому вони надають перевагу. Такий варіант поступово закріплюється як термінологічна норма, як стандартизована термінологічна одиниця» [2, с. 51]. На думку Д.С. Лотте, термін має бути точним, йому не властива синонімічність. Будь-який малозрозумілий чи складний термін «із часом буде переключено»

[3, с. 13]. Процес формування термінології вимагає точної передачі понять. Щоб не допускати помилок у виборі правильного слова, із синонімічного ряду назв у термінологічному обігові слід залишати ту, яка найчастіше відображає характерні ознаки понять. Надмірна синонімія термінів є недоліком термінології. Але іноді виникають ситуації, коли синоніми стають доречними.

На противагу співіснуванню абсолютних синонімів належне місце відводиться пуризму, який «може зробити терміни більш зрозумілими» [2, с. 185]. Позитивною ознакою пуризму є те, що він «не дає засмічувати лексику рідної мови занадто великою кількістю малозрозумілих іншомовних слів», тому науковці пропонують сформулювати загальні принципи створення нових термінів та чергування запозичених терміноелементів з пуризмами [2, с. 185–186]. Пуризм був важливий для української мови, але не «загострений», «перебільшений», а тільки «здоровий, нормальний» для життя, існування і розвитку мови [4]. Пуризм полягав у тому, щоб «відкинути все те, що українська мова запозичила з інших мов або розвинула», і «відновити мову на її чистій, народній основі». На початку 30-х рр. ХХ пуристи зазнали нищівного «розгрому і знищення»; пуризм зник з української мови. Довгі роки не було навіть «регламентованого українського правопису». Головною проблемою стали «повзучі русизми» [4]. У багатьох випадках, коли акцент робився на народній мові, терміни карбувалися за рахунок внутрішніх ресурсів. До карбування нових термінів активно залучалися архаїзми і діалектизми. Українська мова сприймалася як колоритне «доповнення» «високої» російської мови з усіма прикрими обставинами, які з цього впливали: нерозвиненістю абстрактної та науково-технічної лексики. Було репресовано низку слів через «діалектизм та архаїчність»; закидалася «надмірна вишуканість» та «натужна інтелігентність». Відбувалося підступне втручання у внутрішній розвиток української термінології, спрямоване на штучне зближення її з російською і знищення як незалежного мовного утворення. Засади творення терміносистеми були цілковито змінені. Термінологічна діяльність зазнала нищівного втручання: «націоналістичні» терміни замінювали «інтернаціональними».

Термінологія на питоми українській мовній основі вважалася «шкідницькою» своєю спрямованістю «на відрив української наукової термінології від термінології інтернаціональної». Українську термінологію замінювали кальками з російської мови. Було «українізовано» близько

50–80 відсотків оригінальних термінів [5, с. 53]. У такий спосіб було репресовано всю термінологічну лексику, створену на україномовній базі. Самобутність та оригінальність української термінології кваліфікувалася як штучно створена. Заборонялося впроваджувати в українську термінологію будь-які терміни поза посередництвом російської мови. За тривалий час із практики вийшло чимало термінологічних слів, наприклад: «*оповістка*», «*вступний*» (*журнал вступних паперів*), «*виступний*» (*журнал вступних паперів*), «*доручення*»–«*дорука*». Принцип калькування російської лексики міцно закріпився як основний у галузі творення українських наукових терміносистем. Підступне втручання у внутрішній розвиток української термінології було спрямоване на знищення як незалежного мовного утворення. Йшлося про «нові» засади українського термінотворення. Лише з часом вдалося сформулювати українську ідентичність за принципом «протиставлення» російській. Було знято заборону на «репресовані слова».

Робота дослідників над Реєстром репресованих слів передбачала укладення списку тих лексичних одиниць української мови, які в результаті директивного «унормування» замінили або знищили [6, с. 354]. Наведемо окремі слова з Реєстру, які підлягали заміні або вилученню, а також слова-замінники: *аркуш* – *лист*; *аналіза* – *аналіз* (рос. *анализ*); *аналіза обсягова* – *аналіз об'ємний* (рос. *анализ объемный*); *виймок* – *виняток* (рос. *исключение*); *вимочка* – *папір промокальний*; *галузь* – *вітка* (рос. *ветвь*); *загал* – *сукупність* (рос. *совокупность*); *зорення (приціл)* – *візування* (рос. *визирование*); *письмівка* – *курсив*.

Зауважимо, що сама проблема «репресованих слів» української мови потребує дослідження, тому без урахування цього аспекту будь-які висновки, теоретичні обґрунтування розвитку термінолексики, відображення її в словниках завжди будуть неповними.

Галицький внесок у лексику української мови «найбільше обслуговував сфери не лише абстрактної лексики, а наукової термінології» [7, с. 97]. Ось приклади заміни «галицьких слів»: *назва* (*назвище* – власне українізований варіант галицького і польського «*назвисько*» – *nazwiska*), *сучасний* (*сьогочасний*), *співробітник* (*супрудовник*), *оголошувати* (*оповіщати*), *свідомство* (*засвідчення*)» [7, с. 97]. Самобутність української лексики протистояла новій моделі уніфікації термінів за посередництвом російської мови. Галичина дала українській мові саме те, чого їй бракувало: вишукану абстрактну, управлінську, наукову лек-

сику. Сьогодні чимало мов ведуть боротьбу за очищення своєї лексики від чужих слів, замінюючи їх *пуризмами*.

Процес адаптації запозичених документознавчих термінів є складним навіть в умовах близької спорідненості мов. І як наслідок – неточність, структурні дефекти тощо. Для створення повноцінної терміносистеми до логічної схеми необхідно добирати дефініції понять, терміни, які максимально точно виражають ці поняття, і впорядковувати терміносистему таким чином, щоб кожному терміну відповідало одне поняття. Дефініції документознавчих термінів можуть бути нормативні і ті, що не мають такого підтвердження (відбувається на початковому етапі формування терміносистеми або під час новаторських пошуків у галузі). Учений, який досліджує документознавчі проблеми, може погодитися з будь-якою з наявних дефініцій, а також сформулювати своє визначення, яке найбільш точно, на його погляд, відбиває зміст поняття [8, с. 164]. Наприклад, згідно з ДСТУ 4163-2003 вільна ділянка сторінки документа має назву «берег», а в «Типовій інструкції з діловодства» вона має

назву «поле». Пропонуються різні визначення одного й того ж поняття [8, с. 161]. Дотепер зустрічаються слова, які давно не використовуються як терміни, наприклад, «*відпуск*» (копія вихідного документа, що залишається у справі організації), «*матеріали*» в заголовках номенклатури справ (у значенні «*документи*»), «*оригінал*» (у значенні «*первопис*») та ін. Виникає питання: спиратися на норми слововжитку чи копіювати термінологію стандарту?

Нині ведуться пошуки шляхів інтеграції української науки про документ до західного наукового контексту, поповнюючи і видозмінюючи українську термінологію на принципах створення нових термінів та чергування запозичених терміноелементів із національними. Помітною стає тенденція до відстоювання принципу міжнародного підходу щодо закономірностей документознавчого термінотворення в українській науці. Такий процес є прогресивним, бо поповнює та видозмінює термінологію. Але у тінь відходить така важлива і невирішена практична проблема, як формування власне української документознавчої терміносистеми із збереженням її національної самобутності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тур О.М. Про наріжний термін української документознавчої терміносистеми. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2013. № 3. С. 58–61.
2. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ : КМ Academia, 2000. 216 с.
3. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1961. 160 с.
4. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. *Українські вісті*. Частина 23, 5.VI.1966. URL: <http://movahistory.org.ua/wiki> (дата звернення: 11.05.2021)
5. Литвинська С.В., Харченко С.В. Із ретроспективних нарацій про українську документознавчу термінографію. *Термінологія документознавства та суміжних галузей знань* : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.В. Бездрабко. 2014. Вип. 8. С. 43–60.
6. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ : Києво-Могилянська акад. 2005. 399 с.
7. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : КМ Академія, 2003. 160 с.
8. Тур О.М. Уніфікація і стандартизація документознавчої термінології в Україні : дис. ... д-ра. наук із соц. комунік. : 27.00.02. Київ, 2019. 477 с.